

ТОВКУН

Лідія

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри медико-біологічних
дисциплін і валеології

Університету Григорія Сковороди в
Переяславі

tovkynlidiya@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4091-1322>

Researcher ID: W-5152-2018

(м. Переяслав, Київська обл.)

**ПРОФЕСОР А. Ф. СУЛІМА-САМОЙЛО – ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ ІЗ
ШИРОКИМИ ГІГІЄНИЧНИМИ ПОГЛЯДАМИ**

У статті висвітлено діяльність видатного санітарного лікаря, спеціаліста з питань гігієни і мікробіології харчування, великого знавця товарознавства і харчового планування, одного з фундаторів розділу медицини – гігієни фізичного виховання і спорту Андрія Фомовича Суліма-Самойло. Він працював професором кафедр гігієни і санітарії у жіночому медичному інституті (Санкт-Петербург) та Державному інституті фізичної освіти (Ленінград), у Ленінградському державному інституті удосконалення лікарів, у Ленінградському університеті, у Харківському санітарно-гігієнічному інституті, у харківському філіалі Всесоюзного інституту хлібопекарської промисловості. Водночас був членом правління Ленінградського науково-гігієнічного вегетаріанського товариства, одним із організаторів Всеукраїнського інституту харчування і керівником сектора гігієни та мікробіологічного відділу, членом редакційних рад журналів «Гигиена и здоровье рабоче-крестьянской семьи», «Проблеми харчування», «За здорове харчування», «Гигиена питания».

За допомогою застосованих спеціальних методів дослідження – історико-біографічного, ретроспективного та джерелознавчого аналізу встановлено, що професор А. Ф. Суліма-Самойло впродовж свого життя здійснив значний

внесок у розвиток різних галузей гігієни як в Україні, так і за її межами. Для втілення своїх ідей у життя він використовував кафедру педагога і доповідача, лабораторію дослідника і виробництво практика, а також сторінки науково-популярної і загальної преси. Ним досліджено позитивний вплив споживання людиною харчових продуктів рослинного і тваринного походження, котрі раніше не використовувалися. За його пропозиції запроваджено, як додаткові харчові ресурси, дику флору, бадилля, безхребетних тварин, внутрішні органи великої рогатої худоби та ін. Всі ці дослідження стали в нагоді усунення проблеми забезпечення населення країни харчовими продуктами наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. в умовах масового недоїдання і голоду, під час Великої Вітчизняної війни. Численні публікації професора, що охоплювали питання мікробіології, обміну речовин і харчування, дезінфекції та дезінсекції, громадської гігієни і громадського законодавства та багато інших, були надруковані в як у вітчизняних, так і зарубіжних наукових журналах.

Ключові слова: *А. Ф. Суліма-Самойло, гігієна харчування, мікробіологія, громадська гігієна, Всеукраїнський інститут харчування, журнал «Проблеми харчування».*

PROFESSOR A. SULIMA-SAMOILO – OUTSTANDING SCIENTIST WITH GENERAL HYGIENIC VIEWS

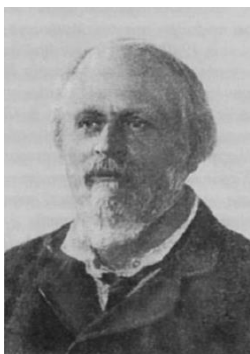
The activities of an outstanding sanitary doctor, a specialist from questions of hygiene and microbiology of nutrition, the great expert in commodity science planning and food, one of the founders of the section of medicine – hygiene of physical education and sports by Andrii Sulima-Samoilo is highlighted in the article. He worked as a professor at the Department of Hygiene and Sanitation at the Women's Medical Institute (St. Peterburg) and the State Institute of Physical Education (Leningrad), at the Leningrad State Institute for Advanced Medical Studies, at the Leningrad University, at the Kharkov Sanitary and Hygienic Institute, at the Kharkov branch of the All-Union Institute of the Bakery Industry. At the same time, he was a member of the board of the Leningrad Scientific and Hygienic Vegetarian Society, one of the organizers of the All-Ukrainian Institute of Nutrition and the head of the hygiene and microbiological department, a member of the editorial council of the magazines «Hygiene and Health of Workers' and Peasants' Family», « Problems of Nutrition», «For Healthy Nutrition», «Food hygiene».

With the help of the using special research methods – historical-biographical, retrospective and source analysis it was established that professor A. Sulima-Samoilo during his life made a significant contribution to the development of different branches of hygiene as in Ukraine and abroad. To implementation his ideas in life, he used the department of a teacher and speaker, a research laboratory and production practice, as well as pages of scientifically-popular and general press. He investigated of the positive influence of human consumption of food products of plant and animal origin, which were don't use. At his suggestion, wild flora, tops,

invertebrates, internal organs of cattle, etc. were introduced as additional food resources. All these researches were useful in eliminating the problem of providing the country's population with food in the late 20-th and the beginning 30-th of XX century in conditions of massive malnutrition and hunger, during the Great Native War. Numerous publications of the professor, covering the questions of microbiology, metabolism and nutrition, disinfection and disinfections, public hygiene and public legislation, and many others, were published in as a native and foreign scientific journal.

Key words: *A. Sulima-Samoilo, food hygiene, microbiology, public hygiene, All-Ukrainian Institute of Nutrition, journal «Problems of Nutrition».*

Постановка проблеми. Сьогодні дає нам широкі можливості для дослідження різнобічної діяльності науковців минулих століть, розгляд їх досягнень, а це все є важливою складовою відображення історичних образів українських вчених, їх внеску до становлення і розвитку не лише вітчизняної науки, а й зарубіжної. До когорти таких визначних вчених належить Андрій Фомович Суліма-Самойло (1874-1933). Це видатний санітарний лікар, спеціаліст із питань гігієни і мікробіології харчування, великий знавець товарознавства і харчового планування [13], один із фундаторів розділу медицини – гігієни фізичного виховання і спорту [19]; професор кафедр гігієни і санітарії у жіночому медичному інституті (Санкт-Петербург) та Державному інституті фізичної освіти (Ленінград), у Ленінградському державному інституті удосконалення лікарів, у Ленінградському університеті, у Харківському санітарно-гігієнічному інституті, у харківському філіалі Всесоюзного інституту хлібопекарської промисловості; член правління Ленінградського науково-гігієнічного вегетаріанського товариства, один із організаторів Всеукраїнського інституту харчування і керівник сектору гігієни та мікробіологічного відділу, член редакційних рад журналів «Гигиена и здоровье рабоче-крестьянской семьи», «Проблеми харчування», «За здорове харчування», «Гигиена питания» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До цього часу постать видатного гігієніста, професора А. Ф. Суліма-Самойло була

несправедливо забута, і тому не була предметом ґрунтового дослідження науковців. Так, за радянської доби про його діяльність згадувалося лише з приводу його смерті у коротких некрологах С. Вінокурова [3] і В. М. Коган-Ясного [13]. У 2003 р. про А. Ф. Суліма-Самойло згадали у редакційній статті про відродження журналу «Проблеми харчування» [2]. За кордоном про цього видатного науковця згадувалося у 2016 р. у статті Є. Д. Твердюкової і Є. В. Прохорової щодо його досліджень заміників продуктів харчування у 1918-1921 рр. [38]. У 2017 р. Ю. П. Лукосяк у своїй статті здійснив короткий огляд сторінок біографії професора, як першого ректора Державного інституту фізичної освіти (Ленінград), лише за період його діяльності в царській і радянській Росії (1874-1930 рр.) [19]. Ще про А. Ф. Суліма-Самойло є короткі біографічні відомості та особисті фонди в різних архівах Російської федерації, але також лише за російський період його діяльності [24]. Короткі згадки про діяльність професора у Всеукраїнському інституті харчування в Харкові (1930-1933 рр.) йдеться у низці сучасних статей Л. П. Товкун [39; 40; 41; 42].

Таким чином, нині відсутнє дослідження, яке б висвітлювало в цілому весь життєвий шлях і діяльність видатного вченого-гігієніста А. Ф. Суліма-Самойло.

Метою статті є на основі доступних джерел і літератури відобразити цілісний життєвий шлях і діяльність професора А. Ф. Суліма-Самойло (1874-1933 рр.) і його внесок у розвиток санітарії та різних галузей гігієни як в Україні, так і за її межами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Народився А. Ф. Суліма-Самойло 30 листопада (12 грудня за новим стилем) 1874 р. в сім'ї потомствених дворян українського походження – старшого лікаря Полоцької військової гімназії Фоми Станіславовича Суліма-Самойло – колежського радника, доктора медицини, випускника Імператорської Санкт-Петербурзької медико-хірургічної Академії, і дочки Віленського протоієрея Фекли Вікторівни Гомоліцької в Полоцьку, Вітебської губернії [19].

А. Ф. Суліма-Самойло, завершивши навчання у Віленській першій гімназії, переїхав до Санкт-Петербургу, де з відзнакою закінчив Імператорську Санкт-

Петербурзьку медико-хірургічну Академію в 1898 р., отримавши звання лікаря. З 28 грудня 1898 р. і до 1904 р. працював лікарем-асистентом у дитячій лікарні принца Петра Ольденбурзького у Санкт-Петербурзі. Водночас у лютому-березні 1901 р. він працював позаштатним ординатором у міській барачній лікарні С. П. Боткіна [24].

Потім А. Ф. Суліма-Самойло присвятив себе підготовці до кафедри гігієни і санітарії. З цієї метою медичний Департамент у 1904 р. відправив його до Імператорської Військово-медичної академії на кафедру професора С. В. Шидловського. Тут він плідно працював у гігієнічній лабораторії, підготувавши низку наукових праць. Цього ж року А. Ф. Суліма-Самойло захистив докторську дисертацію «К вопросу об оценке некоторых приборов для газометрического определения углекислоты в воздухе» [12] і на основі цього йому було присвоєно звання доктора медицини [19].

У 1905-1906 рр. А. Ф. Суліма-Самойло працював в Імператорському Інституті експериментальної медицини в лабораторії професора Є. С. Лондона [3, с. 1]. У зв'язку з Російсько-Японською війною (1904-1905 рр.) у 1906 р. ним опублікована «Программа по вопросам гигиены, санитарии и медицины в текущую Русско-Японскую кампанию» [28].

У 1907 р. його направили до Забайкальської області для оцінки її санітарного стану [24] у зв'язку з поширенням там холери і чуми [3, с. 2].

Цього ж року він одружився з Марією Павлівною Дубянською (1877-1963), випускницею Єкатерининського інституту благородних дівичь і Вищого жіночого медичного інституту (нині – Перший Санкт-Петербурзький державний медичний університет ім. акад. І. П. Павлова), науковій співробітниці кафедри гігієни означеного вузу. В цьому шлюбі народилося двоє синів 1907 і 1909 рр. народження. Варто зазначити, що М. П. Дубянська разом із А. Ф. Суліма-Самойло займалася вивченням ацидофільного молока та інших досліджень щодо впровадження нових харчових продуктів. Вона працювала в інституті ім. П. Ф. Лесгафта, вела популяризаційну роботу. Так, із 1923 по 1931 рр. було надруковано понад 200 її статей. У 1919-1930 рр. вона працювала

на кафедрі гігієни харчування і травлення Ленінградського інституту удосконалення лікарів. У 1930 р. вона з чоловіком переїхала до Харкова, де й пережила війну. Збереглися дані, що один із синів, Андрій Андрійович Суліма-Самойло, помер у блокадному Ленінграді у січні 1942 р. [19].

У 1907-1913 рр. А. Ф. Суліма-Самойло тричі був за кордоном, де вивчав питання гігієни, санітарії і громадської медицини у Західній Європі – починаючи зі Швеції і Норвегії, і закінчуючи Італією. Він працював у лабораторії Мечнікова в Пастерівському інституті, гігієнічному інституті у професора Грюбера в Мюнхені, біологічній станції в Неаполі [3, с. 1].

У дослідженнях, проведених на неапольській біологічній станції, А. Ф. Суліма-Самойло довів те, що ферментативне розщеплення травними соками білків гальмується попереднім денатуруванням білка високою температурою. Значно покращувалося перетравлення ферментами, якщо білок піддівали попередньому автолізу, тобто само перетравленню за допомогою властивих живим клітинам ферментів. Вчення про вітаміни, яке незабаром сформулювалося (1913 р.), дуже зміцнило позиції для боротьби проти певних сучасних методів оброблення продуктів, від яких наша їжа часто біологічно знецінюється. Саме тому А. Ф. Суліма-Самойло енергійно наполягав на перегляді методів харчової технології, котра шукаючи способи переробки вихідної сировини в м'які продукти, що легко розжовуються, перетравлюються і засвоюються, пішла по лінії найменшого опору, не зважаючи на додаткові вимоги гігієни. Для дотримання цих вимог, А. Ф. Суліма-Самойло намагався розширити сиродіння, пропонуючи добиватися згаданої теми харчової технології через широке вживання зшумовування мікроорганізмами, самоперетравлення ферментами, пророщування насіння зерна, бобових і олійних рослин, також консервування цукром без впливу високої температури (так зване «цукрування»). Ці методи він пропонував комбінувати [3, с. 2].

Із 1912 р. розпочалася педагогічна діяльність А. Ф. Суліма-Самойло. Спочатку він працював приват-доцентом, а потім доцентом із гігієни на кафедрі

гігієни і санітарії професора Г. В. Хлопіна у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті. На цій же кафедрі працювала його дружина [19].

Упродовж 1913-1916 рр. він обіймав посаду санітарного лікаря Гаванської дільниці Василеостровської частини Санкт-Петербургу [24]. На основі своєї практичної діяльності А. Ф. Суліма-Самойло опублікував невелику брошуру «Меры борьбы с насекомыми, переносчиками заразных болезней. (Критич. обзор)» [27]. Також керував переглядом лікарсько-санітарного законодавства в міжурядовій комісії у 1912-1916 рр. [3, с. 2].

22 червня 1916 р. А. Ф. Суліма-Самойло попросив тимчасової заміни у зв'язку з відрядженням у діючу армію, до гігієнічного загону на Південний фронт (у Персію і Турцію) [3, с. 2]. За дорученням Військового відомства займався організацією знезараження і продовольства. 2 жовтня 1916 р. він повернувся з фронту. У січні 1917 р. А. Ф. Суліма-Самойло намагався повернутися до виконання своїх прямих обов'язків на Гаванській дільниці. Навіть прохав комісію з охорони здоров'я Північної області не відраховувати його зі складу санітарного відділу Петроградського Громадського Управління. Проте Бюро міської санітарної комісії доручило йому терміново зайнятися організацією пропускних бань у зв'язку з епідемією поворотного і висипного тифів. У результаті напруженої роботи, у квітні 1917 р., А. Ф. Суліма-Самойло перехворів на малярію з сильним проявом жовтухи [19].

Після жовтневих подій 1917 р., внаслідок соціально-політичного перелому, розпаду господарських зв'язків, вся країна переживала надзвичайно гостру продовольчу кризу. Харчування населення, особливо міського, стало надзвичайно мізерним, і для поповнення харчового раціону населення змушене було споживати сурогати натомість традиційних продуктів. У зв'язку з цим, у квітні 1918 р., Комісаріат продовольства Петроградської трудової комуни, за запропонованим проектом разом із ботаніками Г. А. Надсоном і Б. І. Словцовим, створив Науково-технічний комітет, де А. Ф. Суліма-Самойло був консультантом із питань про способи найкращого використання в їжу

сурогатів. За словами Б. І. Словцова: «... в 1918-1919 гг. Петроград перепробовал и съел почти все, что у него было» [38].

У зв'язку з цим восени 1918 р. Науково-технічний комітет Комісаріату продовольства Петроградської трудової комуни надрукував брошуру «Съедобные дикорастущие растения Северной полосы России».

У передмові йшлося про те, що: «...Тяжелые условия продовольствия Петрограда и всей Северной области заставляют обратить внимание на целый ряд источников питания, которыми по той или другой причине население не пользовалось».

Научно-Технический Комитет при Комиссариате Продовольствия Петроградской Трудовой Коммуны считает необходимым дать населению ряд указаний по этим вопросам, для чего выпустить несколько соответствующих брошюр.

Настоящий второй выпуск, составленный по поручению Научно-Технического Комитета В. Н. Любименко, Н. А. Монтеверде и А. Ф. Сулима-Самойло, посвящен описанию и способу употребления некоторых дикорастущих растений Северного района России, которые могут служить в домашнем быту заменой овощей. Первые два автора дают ботаническое описание растений и местонахождение, а последний указания о способах приготовления их съедобных частей.

Описанный здесь более энергичный способ сквашивания разрабатывается в Центральной Научно-Технической Лаборатории Военного Ведомства.

Пользуясь указаниями этой книги, каждый может найти на полях, в лесах и садах растения, которые пригодны для употребления в пищу и заготовки впрок.

Комитет обращается к гражданам с просьбой по возможности распространять эти издания и сведения о них, так как это явится очень важным подспорьем для улучшения питания...» [43].

Автори в цій брошурі описали 17 рослин, першою з них стала лобода садова, а останніми – козельці лучні, в яких «листья и стебли мягки и приятного вкуса...». Брошура ілюстрована великими малюнками. Особлива увага надавалася заготівлі цих рослин на зиму способом квашення. Авторам вдалося доступно викласти матеріал, який у майбутньому був використаний населенням під час Великої Вітчизняної війни [43].

Науково-технічний комітет також здійснював дослідження щодо утилізації м'яса тушканчиків, вовків та інших тварин. Приміром, м'ясо вовків, попередньо вимочене в оцті, ставало м'яким і нагадувало ведмежатину та оленину, а кістки давали «чудовий» бульйон. Близько трьох фунтів жиру, що мало неприємний запах собачої вовни, виявилось цілком придатним до вживання після перетоплювання з цибулею. Ці результати дослідження були опубліковані А. Ф. Суліма-Самойло у 1919 р. у «Известиях Комиссариата здравоохранения Петроградской трудовой коммуны» [25]. Проте ці дослідження масового практичного застосування не отримали через неможливість забезпечення масового видобутку цих тварин [38].

У зв'язку з відсутністю чорного чаю, співробітники Науково-технічного комітету – М. П. Дубянська, А. Ф. Суліма-Самойло та Л. Ф. Свідерський пропонували населенню для щоденно вживання відвари з різних фруктів, ягід, квітів – увесь список сягав понад 130 найменувань. Зокрема, пропонувалося використовувати сушені плоди, ягоди, квіти (липи, шипшини), листя (брусниці, чорниці, суниці, малини, смородини) [4; 5; 32]. Варто зазначити, що ці пропозиції нині широко використовуються не лише в домашніх умовах, а й торговими марками, що виробляють чаї з різними рослинними добавками.

Також Науково-технічний комітет не заперечував проти вживання копорського чаю (висушене листя і квіти з іван-чаю). До 1917 р. цей вид чаю був обмежений у торгівлі через те, що його використовували для фальсифікації чорного китайського чаю. Зазначалося, що незважаючи на неприємний гіркуватий присмак, сам по собі копорський чай не є шкідливим для організму людини [6]. Нині цей чай широко використовується в лікуванні різних захворювань і в косметології.

Через брак інших джерел харчування поширювалося вживання овочів, особливо овочевого борошна, на той час вважалося, що в такому вигляді овочі краще засвоюються [33]. Вживання в їжу деяких овочів, приміром буряка, ставало практично безвідходним. Наприклад, рецепт «комбінованого» сурогату хліба: 3 фунта житнього або картопляного борошна і 2,5 фунта буряка. Професор А. Ф. Суліма-Самойло розробив інструкцію заготівлі квашеного бадилля буряка, котре на його думку мало відмінні харчові якості, що не поступалося капусті [30].

Упродовж 1917-1919 рр. він керував медико-санітарним відділом Комісаріату охорони здоров'я Союзу комун Північної області [24].

У 1919 р. на основі Вищих курсів П. Ф. Лесгафта, організованих у 1896 р., створено Державний інститут фізичної освіти (нині Національний державний університет фізичної культури, спорту і здоров'я імені П. Ф. Лесгафта, Санкт-Петербург). Його першим ректором було призначено А. Ф. Суліма-Самойло. Цю посаду він обіймав до 1924 р. У 1920 р. тут було створено кафедру гігієни дитячого віку (де був завідувачем до 1930 р.) з лабораторією фізичного розвитку. Викладав гігієну та охорону праці, а також професіональну гігієну і робітниче законодавство.

Одночасно впродовж 1919-1927 рр. працював першим професором і завідувачем першої в Союзі кафедри харчування і харчознавства у Ленінградському державному інституті удосконалення лікарів, а також у Ленінградському університеті [3, с. 2].

А. Ф. Суліма-Самойло був одним із членів правління Ленінградського науково-гігієнічного вегетаріанського товариства (1925-1929 рр.). Приміром, у звіті про діяльність цього товариства за період 1.10.1927 р. – 30.09.1928 р. вказується, що А. Ф. Суліма-Самойло зробив дві доповіді: «Об увеличении биологической ценности пищевых продуктов» і «Об исследовании кишечных паразитов у вегетариев» [20, с. 49-50]. Це товариство з 1927 р. видавало журнал «Гигиена питания», де публікувалися його статті [23].

Після переїзду до України у 1930 р., А. Ф. Суліма-Самойло працював першим професором кафедри товарознавства харчового факультету Харківського санітарно-гігієнічного інституту, а ще в харківському філіалі Всесоюзного інституту хлібопекарської промисловості [13]. Крім того, на численних курсах у Ленінграді і Харкові він рішуче і невідступно викладав свої погляди, котрі часто суперечили консерватизмові та науковому шаблону [3, с. 2].

Упродовж 1930-1933 рр., працюючи завідувачем мікробіологічного відділу та сектором експериментальної гігієни у Всеукраїнському інституті харчування в Харкові, А. Ф. Суліма-Самойло міг надати ґрунтовні консультації з різних наукових галузей: кулінарії, планування харчування, сквашування різних продуктів харчування, медицини, гігієни, санітарії, агрономії, зоотехніки та багато інших [3, с. 2]. Під його керівництвом досліджували спосіб консервування харчових продуктів цукром на холоді (А. О. Кюршнер) [16]; вплив різних концентрацій цукру у середовищі на життєдіяльність бактерій (С. С. Локшина, М. В. Калмикова, І. Л. Закіна) [17]; вплив лактацидофільного молока на кишкову флору морських свинок і цуциків (С. С. Локшина, М. В. Калмикова, І. Л. Закіна, А. Л. Цукерман) [18]; залежність кислотності лактацидофільного молока від температури (А. О. Кюрнер, Р. Б. Босіс, А. Л. Цукерман) [15]; лікувальне вживання лактацидофільного молока немовлятами (Е. З. Каневська, В. І. Апостол, І. Л. Закіна, Д. Д. Каганова, М. В. Калмикова, С. С. Локшина, С. І. Холодовська) [21]; кисломолочні дієтичні продукти з суміші соєвого і коров'ячого молока (І. Л. Закіна, М. В. Калмикова, С. С. Локшина) [11]; вплив ацидофільної простокваші на

перебіг черевного тифу у дітей (С. Я. Вайсберг, П. П. Кедров) [1]; сурогати кави і вживання бурякових відходів (М. П. Дубянська, М. П. Котляревський) [7]; консервування жіночого молока (Е. З. Каневська, М. В. Калмикова) [14].

У результаті науково-дослідної діяльності А. Ф. Суліма-Самойло мав численні публікації, котрі охоплювали питання мікробіології, обміну речовин і харчування, дезінфекції та дезінсекції, громадської гігієни і громадського законодавства. Ці роботи були надруковані в російських, українських, німецьких і французьких наукових журналах. У ґрунтовному підручнику «Учение о микроорганизмах» під редакцією професора С. І. Златогорова А. Ф. Суліма-Самойло написав три розділи – про збудників коклюшу, інфлюєнці і ковбасну бацилу [3, с. 2].

У санітарно-просвітницькому журналі «Гигиена и здоровье рабоче-крестьянской семьи» (Ленінград), як постійний автор, піднімав питання особистої гігієни: *«После каждого мытья надо вытираться досуха. Это правило особенно важно для ног, для подмышек и для промежности потому, что здесь кожа образует более или менее глубокие складки, в которых вода, если она остается, размягчает верхние слои»* [29]. Він вказував на те, що: *«...какой орган тела ни взять... все они, если не работают, то истощаются... Надо оздоравливать наше тело, надо упражнять, развивать, укреплять его, надо ухаживать за ним, делать его сильным, ловким, разносторонним, разумным, работоспособным...»* [31].

Його публікації в українських журналах «Проблеми харчування», «За здорове харчування» присвячувалися досліджуванню дієтичних препаратів [37]; лактацидофільного молока [9]; життєздатності бактерій при консервуванні харчових продуктів цукром [8]; визначенню завдань кондитерського виробництва [10]; розробленню методик визначення харчових потреб населення [35]; оздоровленню населення через раціональне харчування [36]; висловлював думку про те, що важливим фактором у гігієнізації харчування було громадське харчування на новій раціоналізованій технічній базі, схему якої він подав у одній зі своїх останніх статтях;

максимальному використанні в їжу всіх поживних складових частин продукту. Щодо останнього, то доводилося витримувати сильний опір не лише представників простого населення, а й деяких науковців. Це пов'язувалося з тим, що харчування, як складна фізіологічна, а особливо соціально-економічна проблема, має певні традиції, які склалися історично, і звички людей часто затримують потрібний процес на основі нових соціальних зрушень і здобутків експериментальних наук. Так склалася звичка використовувати в їжу лише окремі органи тварин, звільняти зерно від зовнішніх оболонок та ін. А тим часом все більше даних, які вказують на те, що невикористання багатьох частин тваринного й рослинного організму позбавляє людський організм цінних харчових речовин. Стосовно до певних продуктів радикальне використання раніше не їстівних частин наштовхувалося на таку перешкоду, як важкість їх перетравлення (кістки, висівки). А. Ф. Суліма-Самойло намагався подолати цю перешкоду, використовуючи автоклавний і ферментативний гідроліз, а також успішно завершив лабораторні дослідження щодо використання в їжу кісток і висівок [3, с. 3].

Таким чином, А. Ф. Суліма-Самойло дослідив позитивний вплив споживання людиною харчових продуктів рослинного і тваринного походження, котрі раніше не використовувалися. За його пропозиції запроваджено, як додаткові харчові ресурси, дику флору, бадилля, безхребетних тварин, внутрішні органи великої рогатої худоби. Всі ці дослідження стали в нагоді усунення проблеми забезпечення населення країни харчовими продуктами наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. в умовах масового недоїдання і голоду.

Разом із тим, А. Ф. Суліма-Самойло у своїх публікаціях наполягав на якнайкоротшому впливі високих температур на харчові продукти, а також на комбінуванні в раціоні харчових продуктів, оброблених термічно, з такими, в яких біологічна цінність зберіглася [3].

У 1929 р. опубліковано брошуру А. Ф. Суліма-Самойло і М. П. Дубянської «Здоровая пища и как ее готовить», в якій поєднано широку медично-біологічну ерудицію з високою кулінарною технікою [34]. 1930 р. вийшла друком наступна

брошура А. Ф. Суліма-Самойло для міського населення «Как отдыхать летом». У ній багато чого цікаво і корисно прочитати нині, через дев'яносто років із дати публікування. Так, у першій частині книги є цікаві положення про організацію життєдіяльності міських мешканців у теплу пору року; організацію режиму дня; літній благоустрій населених пунктів; літній нічний відпочинок і постільну білизну; користь впливу нічного свіжого повітря під час сну: «...свежий воздух оказывает благотворное действие, дает крепкий сон и хороший отдых, после которого мы встаем бодрыми, со свежей головой, с интересом к жизни и к предстоящей работе»; зауважено на обов'язкову відсутність комах під час сну, протягів і шуму; позитивний вплив літнього ранку на стан здоров'я людини. Друга частина присвячена організації робочого дня у літній період, а також відпочинку після нього, у вихідні дні, відпустки [26].

Грунтовною працею А. Ф. Суліма-Самойло за останні роки життя стало планування харчування на другу п'ятирічку. Побудовані на засадах гігієнічних положень ця праця лягла в основу для багатьох планувальних організацій України. Адже, працюючи ще в Ленінграді, А. Ф. Суліма-Самойло був головою ленінградського відділу комісії, котра працювала над планом харчової промисловості на першу п'ятирічку [3, с. 3].

Уночі на 31 травня 1933 р. після недовгої, але тяжкої хвороби, у віці 58 років, помер професор А. Ф. Суліма-Самойло. Професор В. М. Коган-Ясний у некрологу писав: «Це велика утрата для України, для всього Радянського Союзу. Надзвичайно видатний спеціаліст у питаннях гігієни і мікробіології харчування, особливо в питаннях шумовування та сквашування і в питаннях харчових отруєнь, великий знавець товарознавства й харчового планування, він, сміливо можна сказати, не мав собі рівних у Союзі» [13]. С. Вінокуров

зазначав, що: «В особі А. Ф. Суліма-Самойло радянська наука втратила видатного вченого з широким гігієнічним кругоглядом, з радикальними поглядами, які він впевнено й невідступно проводив у життя... Андрій Фомович вже зазнав радості вченого від перетворення в життя деяких з його пропозицій (ацидофільне молоко, гідролізат костей, квасоваріння тощо). Робота Андрія Фомовича не замре. Колектив гігієністів, мікробіологів, хеміків і технологів сектору гігієни Всеукраїнського інституту харчування, яким завідував Андрій Фомович, усвідомив значення його ідей і провадить далі роботу, ввесь час зміцнюючи гігієнічні засади для раціоналізації громадського харчування – потужного фактора оздоровлення трудящих» [3, с. 3].

Наркомздорв'я УСРР С. І. Канторович 31 травня 1933 р. видав розпорядження Народного Комісаріату Охорони Здоров'я (№ 8082), в якому вказувалося, що: «Уночі на 31 травня вмер видатний учений в галузі гігієни харчування – консультант Всеукраїнського інституту харчування і один з його організаторів – проф. Суліма-Самойло.

Щоб увічнити пам'ять небіжчика, наказую:

1. Прийняти похорон проф. А. Ф. Суліма-Самойло на рахунок Наркомздорв'я.

2. Зберегти за родиною небіжчика половину утримання по Всеукраїнському інституту харчування протягом півроку.

3. Порушити перед відповідними організаціями клопотання про надання родині небіжчика академічної пенсії.

4. Установити 2 стипендії ім. проф. Суліма-Самойло при Всеукраїнському інституті харчування в Харкові для аспірантів та 2 стипендії студентам харчового факультету Санітарно-гігієнічного інституту.

5. Установити щорічну премію ім. проф. Суліма-Самойло розміром 1000 карб. За ліпшу роботу в галузі харчування.

6. Закріпити за родиною небіжчика квартиру в вис. Високому, про що порушити клопотання перед відповідними організаціями.

7. Видати збірку праць інституту харчування Наркомздорів'я, присвячену пам'яті проф. Суліма-Самойло.

8. Найближчий номер журналу «Проблеми харчування» присвятити проф. Суліма-Самойло.

9. Всеукраїнському інституту харчування видати спеціальну збірку праць небіжчика» [22].

Нині нам відомо, що відповідно до цього розпорядження третій номер журналу «Проблеми харчування» 1933 р. був присвячений професору А. Ф. Суліма-Самойло.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, професор А. Ф. Суліма-Самойло впродовж свого життя здійснив значний внесок у розвиток різних галузей гігієни як в Україні, так і за її межами. Для втілення своїх ідей у життя він використовував кафедру педагога і доповідача, лабораторію дослідника і виробництва практика, а також сторінки науково-популярної і загальної преси. Ним досліджено позитивний вплив споживання людиною харчових продуктів рослинного і тваринного походження, котрі раніше не використовувалися. За його пропозиції запроваджено, як додаткові харчові ресурси, дику флору, бадилля, безхребетних тварин, внутрішні органи великої рогатої худоби та ін. Всі ці дослідження стали в нагоді усунення проблеми забезпечення населення країни харчовими продуктами наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. в умовах масового недоїдання і голоду, під час Великої Вітчизняної війни. Численні публікації професора, що охоплювали питання мікробіології, обміну речовин і харчування, дезінфекції та дезінсекції, громадської гігієни і громадського законодавства та багато інших, були надруковані в як у вітчизняних, так і зарубіжних наукових журналах.

Список використаних джерел та літератури

1. Вайсберг С. Я., Кедров П. П. Вплив ацидофільної простокваші на перебіг черевного тифу у дітей. *Проблеми харчування*. 1933. № 4. С. 33–36.
2. Відродження журналу. *Проблеми харчування*. 2003. № 1. С. 16–18.

3. Вінокуров С. А. Ф. Суліма-Самойло. *Проблеми харчування*. 1933. № 4. С. 1–3.
4. Дубянская М.П., Свидерский Л. Ф., Сулима-Самойло А. Ф. Сурогаты чая. *Известия Комиссариата здравоохранения Петроградской трудовой коммуны*. 1919. № 5-6. С. 38.
5. Дубянская М.П., Свидерский Л. Ф., Сулима-Самойло А. Ф. Сурогаты чая. *Продовольствие и снабжение*. 1918. № 7. С. 54.
6. Дубянская М.П., Свидерский Л. Ф., Сулима-Самойло А. Ф. Сурогаты чая. Петрогр. Науч.-техн. изд. Петроград, 1919. 52 с.
7. Дубянська М. П., Котляревський М. П. Сурогати кави і вживання бурякових жмаків. *Проблеми харчування*. 1933. № 4. С. 39–41.
8. Дубянська М. П., Суліма-Самойло А. Ф. Заготівля продуктів про запас цукром. *Проблеми харчування*. 1933. № 4. С. 15–17.
9. Дубянська М. П., Суліма-Самойло А. Ф. Лактацидофільне молоко. *Проблеми харчування*. 1932. № 3. С. 7–11.
10. Дубянська М. П., Суліма-Самойло А. Ф. Найближчі завдання кондитерського виробництва. *Проблеми харчування*. 1932. № 4-5. С. 30–35.
11. Закіна І. Л., Калмикова М. В., Локшина С. С. Молочно-кислі дієтетичні продукти із сумішів соєвого й коров'ячого молока. *Проблеми харчування*. 1933. № 4. С. 23–28.
12. К вопросу об оценке некоторых приборов для газометрического определения углекислоты в воздухе: Дис. На степ. Д-ра мед. А. Ф. Сулима-Самойло. Санкт-Петербург: электр. Тип. В. Я. Мильштейна, 1904. 76 с.
13. Каган-Ясний В. М. Пам'яті проф. А. Ф. Суліма-Самойло. *Проблеми харчування*. 1933. № 4. С. 1.
14. Каневська Е. З., Калмикова М. В. Про консервування жіночого молока. *Проблеми харчування*. 1933. № 6. С. 21–27.
15. Кюршнер А. О., Босіс Р. Б., Цукерман А. Л. Залежність кислотности ляктацидофільного молока від температури. *Проблеми харчування*. 1932. № 3. С. 18–19.
16. Кюршнер А. О. Спосіб консервування харчових продуктів про запас цукром на холоді. *Проблеми харчування*. 1933. № 4. С. 17–18.
17. Локшина С. С., Калмикова М. В., Закіна І. Л. Вплив різних концентрацій цукру в середовищах на життєздатність бактерій. *Проблеми харчування*. 1933. № 4. С. 18–21.
18. Локшина С. С., Калмикова М. В., Закіна І. Л., Цукерман А. Л. Вплив ляктацидофільного молока на фльору кишок морських свинок і щенят. *Проблеми харчування*. 1932. № 3. С. 12–16.
19. Лукосяк Ю. П. Андрей Фомич Сулима-Самойло – первый ректор Государственного института физического образования (ГИФО). Страницы биографии. *Лесгафтовец*. 2017, янв. № 1 (1692). С. 9.
20. Отчет о деятельности Ленинградск. Научно-Гигиенического Вегетарианского Общества за время с 1 Октября 1927 по 30 Сентября 1928 г. *Гигиена питания*. 1928. № 2. С. 49–51.

21. Про лікувальне вживання лактацидофільного молока для дітей немовлят / Каневська Е. З. та ін. *Проблеми харчування*. 1932. № 3. С. 28–31.
22. Розпорядження Народного Комісаріату Охорони Здоров'я з 31 травня 1933 р. № 8082. *Проблеми харчування*. 1933. № 4. С. 3.
23. Содержание № 4 журн. «Гигиена питания» за 1927 г. *Гигиена питания*. 1928. № 2. С. 56.
24. Сулима-Самойло Андрей Фомич. *Биографика*. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/2568-sulima-samojlo-andrej-fomic.html>
25. Сулима-Самойло А. Ф. Вопросы продовольствия и задачи здравоохранения. *Известия Комиссариата здравоохранения Петроградской трудовой коммуны*. 1919. № 5–6. С. 14.
26. Сулима-Самойло А. Ф. Как отдыхать летом. Ленинград: Ленинградская правда, 1930. 36 с.
27. Сулима-Самойло А. Ф. Меры борьбы с насекомыми, переносчиками заразных болезней. (Критич. обзор). Петроград, Тип. П. П. Сойкина, 1916. 15 с.
28. Сулима-Самойло А. Ф. Программа по вопросам гигиены, санитарии и медицины в текущую Русско-Японскую кампанию. Харьков. Врем. мед. о-во на Дальнем Востоке в г. Чите, 1906. 13 с.
29. Сулима-Самойло А. Ф. Режим чистоплотности. *Гигиена и здоровье рабоче-крестьянской семьи*. 1928. № 8. С. 12–15.
30. Сулима-Самойло А. Ф. Съедобная ботва огородных растений северной полосы России. Петроград, 1918. 32 с.
31. Сулима-Самойло А. Ф. Ударность и гигиена. *Гигиена и здоровье рабоче-крестьянской семьи*. 1930. № 5. С. 10–17.
32. Сулима-Самойло А. Ф., Дубянская М.П. Дикорастущие ягоды северной полосы России. *Сурогаты чая*. Петрогр. Науч.-техн. изд. Петроград, 1919. С 18–31.
33. Сулима-Самойло А. Ф., Дубянская М.П. Добавочные источники человеческого питания: дикая флора и ботва огородных растений северной полосы России. *Сурогаты чая*. Петрогр. Науч.-техн. изд. Петроград, 1919. С 31–52.
34. Сулима-Самойло А. Ф., Дубянская М.П. Здоровая пища и как ее готовить. Ленинград, 1929. 28 с.
35. Суліма-Самойло А. Ф. До методики обчислення харчових потреб людності. *Проблеми харчування*. 1933. № 5. С. 24–41.
36. Суліма-Самойло А. Ф. До раціоналізації виробничих процесів у громадському харчуванні. *Проблеми харчування*. 1932. № 7. С. 70–71.
37. Суліма-Самойло А. Ф., Шейнкман А. О. Дієтичні препарати. *Проблеми харчування*. 1932. № 4–5. С. 49–50.
38. Твердюкова Е. Д., Прохорова Е. В. Пищевые суррогаты в продовольственном рационе граждан Советской России в годы Гражданской войны (1918-1921). *Genesis: исторические исследования*. 2016. № 6. С. 195–205. DOI: 10.7256/2409-868X.2016.6.21249 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=21249

39. Товкун Л. Внесок Всеукраїнського інституту харчування в планування організації підприємств громадського харчування в Україні на початку 30-х рр. ХХ ст. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 173–182.

40. Товкун Л. Народи і з'їзди санітарно-харчових лікарів у 20-30-х рр. ХХ ст. та їх внесок у розвиток гігієни харчування в Україні. *Переяславський літопис*. Вип. 8. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 125–136.

41. Товкун Л. Науково-дослідна робота Українського інституту харчування в Харкові у 30-х рр. ХХ ст. *Збірник праць XIV Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції «Історія розвитку науки, техніки та освіти» за темою «Молодіжні ініціативи формування науково-освітнього простору України»*. Київ, 14 квітня 2016 р. / Укладач Л. П. Пономаренко. Київ, 2016. С. 100–102.

42. Товкун Л. П. Основні напрями та здобутки наукових досліджень інститутів харчування в Україні в 1929-1941 рр. *Переяславський літопис*. Вип. 9. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 178–185.

43. <http://kn-pam.pskovlib.ru/092018/2>

Refereces

1. Vaisberh S. Ya., & Kedrov, P. P. (1933). *Vplyv atsydofilnoi prostokvashi na perebih cherevnoho tyfu u ditei* [Influence of atsydophilic plain yogurt on the course of typhoid fever in children]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4, 33–36 [in Ukrainian]

2. (2003). *Vidrodzhennia zhurnaluv* [Revival of the magazine]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 1, 16–18 [in Ukrainian]

3. Vinokurov, S. (1933). *A. F. Sulima-Samoilo* [A. Sulima-Samoilo]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4, 1–3 [in Ukrainian]

4. Dubyanskaya, M. P. & Sviderskii, L. F. & Sulima-Samoilo, A. F. *Surogaty chaya* [Tea surrogates]. *Izvestiya Komissariata zdravookhraneniya Petrogradskoi trudovoi kommuny – News of the Commissariat of Health of the Petrograd Labour Commune*, 5–6, 38 [in Russian]

5. Dubyanskaya, M. P. & Sviderskii, L. F. & Sulima-Samoilo, A. F. (1918). *Surogaty chaya* [Tea surrogates]. *Prodovolstvie i snabzhenie. – Food and supply*, 7, 54 [in Russian]

6. Dubyanskaya, M. P. & Sviderskii, L. F. & Sulima-Samoilo, A. F. (1919). *Surogaty chaya* [Tea surrogates]. Petrogr. Nauch.-tekhn. izd. Petrograd [in Russian]

7. Dubianska, M. P., & Kotliarevskiy, M. P. (1933). *Surohatty kavy i vzhyvannia buriakovykh zhmakiv* [Coffee surrogates and the use of beet pulp]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4, 39–41 [in Ukrainian]

8. Dubianska, M. P., & Sulima-Samoylo, A. F. (1933). *Zahotivlyya produktiv pro zapas tsukrom* [Provision of products for future use with sugar]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4, 15–17 [in Ukrainian]

9. Dubianska, M. P., & Sulima-Samoylo, A. F. (1932) *Laktatsydofil'ne moloko* [Lactatsydophilic milk]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 3, 7–11 [in Ukrainian]

10. Dubianska, M. P., & Sulima-Samoylo, A. F. (1932). *Nayblyzhchi zavdannya kondyterskoho vyrobnytstva* [The next tasks of confectionery production]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4-5, 30–35 [in Ukrainian]
11. Zakina, I. L. & Kalmykova, M. V. & Lokshyna, S. S. (1933). *Molochno-kysli dietetychni produkty iz sumishiv soyevoho y korov'yachoho moloka* [Lactic acid dietary products from mixtures of soy and cow's milk]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4, 23–28 [in Ukrainian]
12. (1904). *K voprosu ob otsenke nekotorykh priborov dlya gazometriceskogo opredeleniya uglekisloty v vozdukh: Dis. Na step. D-ra med. A. F. Sulima-Samoilo* [To the question of the assessment of some devices for the gasometric determination of carbon dioxide in the air: Dissertation for the degree of Doctor of Medicine A. Sulima-Samoilo]. Sankt-Peterburg: elektr. Tip. V. Ya. Milshteina [in Russian]
13. Kahan-Yasnyy, V. M. (1933). *Pamyati prof. A. F. Sulima-Samoylo* [In memory by Professor A. Sulima-Samoilo]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4, 1. [in Ukrainian]
14. Kanevska, E. Z. & Kalmykova, M. V. (1933). *Pro konservuvannya zhinochoho moloka* [About canning breast milk]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 6, 21–27 [in Ukrainian]
15. Kyurshner, A. O. & Bosis, R. B. & Tsukerman, A. L. (1932). *Zalezhnist kyslotnosti lyaktatsydofilnoho moloka vid temperatury* [Temperature dependence of liactatsydophilic milk acidity]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 3, 18–19 [in Ukrainian]
16. Kyurshner, A. O. (1933). *Sposib konservuvannya kharchovykh produktiv pro zapas tsukrom na kholodi* [Method of preserving food for future use with sugar in the cold]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4, 17–18 [in Ukrainian]
17. Lokshyna, S. S. & Kalmykova, M. V. & Zakina, I. L. (1933). *Vplyv riznykh kontsentratsiy tsukru v seredovyshchakh na zhyttyezdatnist bakteriy* [Influence of different concentrations of sugar in environment on the viability of bacteria]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4, 18–21 [in Ukrainian]
18. Lokshyna, S. S. & Kalmykova, M. V. & Zakina, I. L. & Tsukerman, A. L. (1932). *Vplyv lyaktatsydofilnoho moloka na floru kyshok morskykh svynok i shchenyat* [Influence of liactatsydophilic milk on the intestinal flora of guinea pigs and puppies]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 3, 12–16 [in Ukrainian]
19. Lukosyak, Yu. P. (2017). *Andrei Fomich Sulima-Samoilo – pervyi rektor Gosudarstvennogo instituta fizicheskogo obrazovaniya (GIFO). Stranitsy biorafii* [Andrei Fomich Sulima-Samoilo is the first rector of the State Institute of Physical Education (SIFO). Bioraffia pages]. *Lesgaftovets – Lesgaftvets*, 1 (1692), 9 [in Russian]
20. (1928). *Otchet o deyatelnosti Leningradsk. Nauchno-Gigienicheskogo Vegetarianskogo Obshchestva za vremya s 1 Oktyabrya 1927 po 30 Sentyabrya 1928 g.* [Report on the activities of Leningradsk. Scientific and Hygienic Vegetarian Society for the period from October 1, 1927 to September 30, 1928 year]. *Gigiena pitaniya – Food Hygiene*, 2, 49–51 [in Russian]
21. (1932). *Pro likuvalne vzhyvannya lyaktatsydofilnoho moloka dlya ditey nemovlyat.* Kanevska, E. Z. *ta in.* [About the medical use of liactatsydophilic milk for children and babies]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 3, 28–31 [in Ukrainian]

22. (1933). *Rozporyadzhennya Narodnoho Komisariyatu Okhorony Zdorov'ya z 31 travnya 1933 r. № 8082* [Order of the People's Commissariat of Health from May 31, 1933 year N 8082]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4, 3 [in Ukrainian]
23. (1928). *Soderzhanie № 4 zhurn. «Gigiena pitaniya» za 1927 g.* [Gigiena pitaniya – Contents N 4, magazine. «Food Hygiene» at 1927 year]. *Gigiena pitaniya – Food Hygiene*, 2, 56 [in Russian]
24. *Sulima-Samoilo Andrei Fomich* [Sulima-Samoilo Andrei Fomich]. *Biografika – Biography*. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/2568-sulima-samojlo-andrej-fomic.html> [in Russian]
25. Sulima-Samoilo, A. F. (1919). *Voprosy prodovolstviya i zadachi zdavookhraneniya* [Questions of food and health problems]. *Izvestiya Komissariata zdavookhraneniya Petrogradskoi trudovoi kommuny – News of the Commissariat of Health of the Petrograd Labour Commune*, 5–6, 14 [in Russian]
26. Sulima-Samoilo, A. F. (1930). *Kak otdykhat letom* [How to rest in summer]. Leningrad: Leningradskaya pravda [in Russian]
27. Sulima-Samoilo, A. F. (1916). *Mery borby s nasekomymi, perenoschikami zaraznykh boleznei. (Kritich. obzor)* [Measures of struggle with insects, vectors of infectious diseases. (Critical review)]. Petrograd, Tip. P. P. Soikina [in Russian]
28. Sulima-Samoilo, A. F. (1906). *Programma po voprosam gigeny, sanitarii i meditsiny v tekushchuyu Russko-Yaponskuyu kompaniyu* [Program of hygiene, sanitation and medicine in the current Russian-Japanese company]. Kharkov. Vrem. med. o-vo na Dalnem Vostoke v g. Chite [in Russian]
29. Sulima-Samoilo, A. F. (1928). *Rezhim chistoplotnosti* [Cleanliness regime]. *Gigiena i zdorove raboche-krestyanskoj semi – Hygiene and health of a worker-peasant family*, 8, 12–15 [in Russian]
30. Sulima-Samoilo, A. F. (1918). *Sedobnaya botva ogorodnykh rastenii severnoi polosy Rossii* [Edible tops of garden plants of northern Russia]. Petrograd [in Russian]
31. Sulima-Samoilo, A. F. (1930). *Udarnost i gigiena* [Impact and hygiene]. *Gigiena i zdorove raboche-krestyanskoj semi – Hygiene and health of a worker-peasant family*, 5, 10–17 [in Russian]
32. Sulima-Samoilo, A. F. & DUBYANSKAYA, M. P. (1919). *Dikorastushchie yagody severnoi polosy Rossii / Surogaty chaya* [Wild berries of the northern strip of Russia]. Petrogr. Nauch.-tekhn. izd. Petrograd (pp. 18–31) [in Russian]
33. Sulima-Samoilo, A. F. & DUBYANSKAYA, M. P. (1919). *Dobavochnye istochniki chelovecheskogo pitaniya: dikaya flora i botva ogorodnykh rastenii severnoi polosy Rossii / Surogaty chaya* [Additional sources of human nutrition: wild flora and tops of garden plants of the northern strip of Russia]. Petrogr. Nauch.-tekhn. izd. Petrograd (pp. 31–52) [in Russian]
34. Sulima-Samoilo, A. F. & DUBYANSKAYA, M. P. (1929). *Zdorovaya pishcha i kak ee gotovit* [Healthy food and how to prepare it]. Leningrad [in Russian]
35. Sulima-Samoylo, A. F. (1933). *Do metodyky obchyslennya kharchovykh potreb lyudnosti* [To the methodology for calculating the nutritional needs of the population]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 5, 24–41 [in Ukrainian]
36. Sulima-Samoylo, A. F. (1932). *Do ratsionalizatsiyi vyrobnychykh protsesiv u hromadskomu kharchuvanni* [To the rationalization of production processes in

public catering]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 7, 70–71 [in Ukrainian]

37. Sulima-Samoylo, A. F. & Sheynkman, A. O. (1932). *Diyetychni preparaty* [Dietary drugs]. *Problemy kharchuvannia – Nutrition problems*, 4-5, 49–50 [in Ukrainian]

38. Tverdyukova, E. D. & Prokhorova, E. V. (2016). *Pishchevye surrogaty v prodovolstvennom ratsione grazhdan Sovetskoï Rossii v gody Grazhdanskoi voiny (1918-1921)* [Food surrogates in the food ration of citizens of Soviet Russia during the Civil War (1918-1921)]. *Genesis: istoricheskie issledovaniya – Genesis: Historical Research*, 6, 195–205. DOI: 10.7256/2409-868X.2016.6.21249 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=21249 [in Russian]

39. Tovkun, L. (2019). *Vnesok Vseukrayinskoho instytutu kharchuvannya v planuvannya orhanizatsiyi pidpryyemstv hromads'koho kharchuvannya v Ukrayini na pochatku 30-x rr. XX st.* [The contribution of the All-Ukrainian Institute of Nutrition to the planning of the organization of catering establishments in Ukraine at the beginning 30th of the XXth century]. *Naukovi zapysky z ukrayinskoyi istoriyi – Scientific Notes on Ukrainian History* 46, 173–18 [in Ukrainian]

40. Tovkun, L. (2015). *Narady i zyzdy sanitarno-kharchovykh likariv u 20-30-kh rr. XX st. ta yikh vnesok u rozvytok hihiyeny kharchuvannya v Ukrayini* [Meetings and congresses of sanitary and food doctors in the 20-30th years of the XXth century and their contribution to the development of food hygiene in Ukraine]. *Pereiaslavskiy litopys – Pereiaslav Chronicle*, 8, 125–136 [in Ukrainian]

41. Tovkun, L. (2016). *Naukovo-doslidna robota Ukrayinskoho instytutu kharchuvannya v Kharkovi u 30-kh rr. XX st.* [Scientific-research work of the Ukrainian Institute of Nutrition in Kharkov in the 30th years XX century]. *Zbirnyk prats XIV Mizhnarodnoyi molodizhnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Istoriya rozvytku nauky, tekhniky ta osvity» za temoyu «Molodizhni initsiatyvy formuvannya naukovo-osvitn'oho prostoru Ukrayiny» – Collection of the XIV International youth scientific and practical conference «History of the development of science, technics and education» on the topic «Youth initiatives of the formation of scientific-educational environment of Ukraine»* (pp.100–102) [in Ukrainian]

42. Tovkun, L. (2016). *Osnovni napryamy ta zdobutky naukovykh doslidzhen instytutiv kharchuvannya v Ukrayini v 1929-1941 rr.* [The main directions and achievements of scientific researches of nutritional institutions in Ukraine in 1929-1941 years]. *Pereiaslavskiy litopys – Pereiaslav Chronicle*, 9, 178–185.

43. <http://kn-pam.pskovlib.ru/092018/2> [in Russian]

Рецензент:

**Уткін О.І., д.і.н., професор
Анненкова Н. Г., д.і.н., доцент**

Надійшла до редакції 13.02.2021 р.